

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ТА ЇЇ СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

О. В. ОРЛОВСЬКА

Україна поступово, разом зі світовим співтовариством переживає процеси, пов'язані з глобалізацією, інтернаціоналізацією економіки, розвитком міграційних процесів. За умови інтеграції України зі світовою спільнотою питання виховання молодого покоління у координатах толерантності, поваги до багатоманітності світу виходять на одне з провідних місць.

Проблема толерантності ґрунтовно досліджується вітчизняними та російськими вченими і педагогами, а саме: перехід від авторитарної педагогіки до педагогіки співробітництва і толерантності (О. Безносок і В. Калошина); феномен толерантності в системі міжетнічних відносин (С. Бондирева); місце толерантності у системі ціннісно-цільових пріоритетів освіти (Б. Гершунський); шляхи виховання толерантної особистості в полікультурному суспільстві (О. Грива); толерантність у контексті педагогічної культури викладача ВНЗ (А. Коржуєва, Н. Кудзієва та В. Попкова); поширення толерантності у поліетнічному суспільстві (І. Кресіна, О. Майборода, Т. Пилипенко, М. Товта, Р. Чілачава); проблема толерантності в християнській етиці (В. Пісоцький); толерантність у ракурсі соціальної цінності у молодіжній свідомості (О. Швачко).

Мета статті – визначити сутнісні характеристики толерантності та проаналізувати кожну з них.

Багатозначність поняття «толерантність» робить його досить абстрактним, загальним і малодоступним для наукового дослідження, а також для розробки педагогічних методик із виховання толерантності. Відтак, на нашу думку, доцільно визначити основні сутнісні характеристики толерантності. Виходячи з розуміння сутності як «найголовнішого, основного, істотного у чому-небудь» [1, с. 1218], ми виділяємо для аналізу такі характеристики:

- принципи толерантності;
- суб'єкти толерантності;
- предмет толерантності;
- рівні толерантності;
- типи толерантності;
- функції толерантності;
- критерії толерантності;
- структуру толерантності.

До провідних **принципів толерантності** належать такі:

- рівність між представниками різних народів (рівний доступ до соціальних благ для всіх людей незалежно від їх статі, раси, національності, релігії чи приналежності до будь-якої іншої групи);
- взаємна повага, доброзичливість і терпиме ставлення всіх членів суспільства до представників інших соціальних, культурних, релігійних груп;
- відмова від насилля як неприйнятної засоби залучення людини до будь-якої ідеї;
- рівні можливості для участі у політичному житті всіх членів суспільства;
- гарантоване законом збереження і розвиток культурної самобутності та мов національних меншин;
- реальна можливість дотримуватись традицій усіх культур, представлених у суспільстві;
- свобода віросповідання за умови, що це не ущемляє права і можливості представників інших конфесій;
- співпраця і солідарність у вирішенні спільних проблем;
- відмова від негативних стереотипів у сфері міжетнічних та міжрасових відносин і у стосунках між статями.

Під **суб'єктами** толерантності ми розуміємо різні індивідууми, соціальні групи, суспільні інститути, на які розповсюджуються принципи толерантності, з якими можливий пошук компромісу. Зазвичай поняттями «суб'єкт» позначають активну сторону взаємодії, «об'єкт» – сторону, на яку дія спрямована. Однак стосовно толерантності «суб'єкт-об'єктна» парадигма неприйнятна. Толерантно можна ставитися лише до суб'єкта, який визнається більш-менш рівним партнером. Очевидно, що перелік таких суб'єктів у кожній соціальній системі різний.

Під **предметом толерантності** ми розуміємо таку характеристику особистості, соціальної групи чи іншого об'єднання людей, яка може бути полем узгодження інтересів, взаєморозуміння,

пошуку компромісів. Очевидно, що у різних суб'єктів предмет толерантності може бути різним. Один готовий примиритися з тим, що хтось вірить в іншого Бога, але нізащо не визнає чийогось права мати інші політичні погляди. Інший, навпаки, готовий не звертати уваги на політичні погляди, якщо є однаковість у релігійній приналежності. Іншими словами, у кожної людини, соціальної групи, суспільства є деякі межі або зони, де толерантність не допускається, і є предмети, стосовно яких звучить відомий вислів «Не можу поступитися принципами».

Нам імponує думка вітчизняної дослідниці проблеми толерантності О. Волошиної, яка вважає, що вихованість особистості може характеризуватися трьома **рівнями толерантності**: високим (активним), середнім (активно-ситуативним) і низьким (пасивним). Найважливішими показниками їх вираженості є пізнавальний, чуттєво-мотиваційний, поведінковий.

Високий (активний) рівень сформованості толерантності характеризується глибокими усвідомленими знаннями сутності поняття «толерантність», готовністю до діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії з представниками різних культур при збереженні власної ідентичності; сформованістю стійкого ціннісного ставлення до себе, інших; Батьківщини, людства, природи; толерантність переходить в осмислену необхідність і потребу.

Середній (активно-ситуативний) рівень сформованості толерантності характеризується знаннями про толерантність, але неглибоко усвідомленими; чіткими уявленнями про важливість толерантності в суспільстві, але неготовністю до діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії; ціннісне ставлення до себе, інших, Батьківщини, людства, природи, сформоване фрагментарно.

Низький (пасивний) рівень сформованості толерантності характеризується поверховими знаннями сутності толерантності (або відсутністю таких знань); пасивністю, небажанням взаємодіяти, недостатньою вихованістю толерантних якостей; наявністю хибних уявлень про свою винятковість, прагненням переносити відповідальність на оточення, високим рівнем тривожності; ціннісне ставлення до інших, людства, Батьківщини несформоване [2, с. 49–51].

Слід зазначити, що на суб'єкти, предмет та рівень толерантності впливають такі фактори:

загальна соціальна ситуація, у якій живуть люди (чим вищий рівень суспільної напруги, тим вища агресивність і нетерпимість людей);

ситуація у конкретному суспільстві, членом якого є людина;

специфічний тип культури стосунків між людьми, культури ставлення до своєї роботи, культури ставлення до своєї сім'ї, культури стосунків з іншими.

У контексті нашого дослідження можна виділити такі **типи толерантності**:

за спрямованістю:

зовнішня толерантність (до інших) – сформоване переконання, яке дозволяє особистості припускати наявність у інших власної позиції; наявність здатності розглядати конфліктну ситуацію з різних поглядів, ураховувати різні аспекти та аргументи (зовнішня толерантність як соціальна якість характеризує культуру відносин у суспільстві, побудовану на таких принципах, як відмова від насилля, прийняття іншого, слугування законам, а не волі більшості тощо);

внутрішня толерантність (внутрішня стійкість) – здатність зберігати рівновагу у різних несподіваних ситуаціях: конфлікт, невизначеність, ризик, стрес; приймати рішення і діяти в цих умовах, навіть якщо невідомі всі факти й можливі наслідки [5, с. 29];

за розвитком толерантності в особистості:

природна толерантність – передбачає відкритість, допитливість, довірливість (вона властива маленькій дитині і не асоціюється з якостями її «Я», оскільки процес становлення особистості ще не привів до розподілу індивідуального і соціального досвіду; дозволяє маленькій дитині сприймати батьків у будь-якому вигляді, навіть у разі жорстокого поводження з нею: з одного боку, це створює психологічну захищеність і дозволяє зберігати позитивні стосунки у сім'ї, але з іншого боку, – руйнує формування особистості, оскільки знижує здатність адекватного сприйняття себе, свого досвіду, почуттів та переживань);

моральна толерантність – означає терпимість, що асоціюється з особистістю (зовнішнім «Я» людини) (притаманна більшості дорослих людей та проявляється у бажанні стримувати емоції, використовуючи механізми психологічного захисту, тобто людина лише зовні не проявляє нетерпимість, яка залишається у неї усередині);

етична толерантність – передбачає сприйняття й довіру, що асоціюються із сутністю або внутрішнім «Я» людини (вона включає як повагу до цінностей інших, так і сприйняття власного внутрішнього світу, що надає особистості перевагу не боятися й витримувати напругу та конфлікти) [4].

Аналіз наукової літератури з теми дослідження дозволив нам виділити такі **функції толерантності:**

креативна – забезпечує можливість творчого перетворення навколишньої дійсності; створює умови для безпечного прояву дивергентності, творчої активності; створює умови для творчого самоствердження;

регулювальна – дозволяє стримувати неприязнь у поєднанні з відкладеною позитивною реакцією або замінити її на позитивну; підказує конструктивний вихід із конфліктних ситуацій; орієнтує стосунки на збереження рівноправності, поваги, свободи;

виховна – забезпечує передачу досвіду позитивної соціальної взаємодії і досвіду людства в цілому; є досконалим зразком організації життєдіяльності у соціумі; забезпечує успішну соціалізацію; розвиває моральне розуміння, співпереживання, вміння лояльно оцінювати вчинки інших;

культурозберігальна – забезпечує збереження і примноження культурного досвіду групи, етносу, суспільства;

мирозабезпечувальна – визначає багатомірність середовища й різноманітність поглядів, забезпечує гармонійне мирне співіснування представників, які відрізняються один від одного за різними ознаками; служить суспільним гарантом недоторканності і ненасильства щодо різного роду меншин;

психологічна – служить основою для нормалізації психологічної атмосфери у групі, суспільстві (атмосфера довіри, поваги, визнання, підтримки); формує й розвиває етнічну самосвідомість; забезпечує етнічну і соціальну самоідентифікацію; підтримує й розвиває самооцінку особистості, групи; знижує поріг чуттєвості до несприятливих факторів;

соціально-комунікативна – розвиває готовність до спілкування, співпраці та розуміння; дозволяє встановити конструктивне спілкування з представниками різних груп, іншого світосприйняття;

феліцітологічна: дозволяє отримати людині щастя (задоволення) від спілкування з різними представниками суспільства, усвідомити свою індивідуальність, сприяти визнанню себе іншими.

Визначення критеріїв толерантності значною мірою залежить від наповнення змісту поняття «толерантності».

Позитивне розуміння толерантності досягається через з'ясування її протилежності – інтолерантності або нетерпимості. В основі нетерпимості лежить переконання, що твоя група, система поглядів, спосіб життя стоять вище від інших. Це не просто відсутність почуття солідарності, це неприйняття іншого через те, що він має інший вигляд, думає інакше, чинить інакше. Її практичні прояви містяться в широкому діапазоні: від звичайної неввічливості, зневажливого ставлення до інших – до етнічних чисток і геноциду, навмисного знищення людей.

Основними формами прояву нетерпимості є: образа, насмішки, вираження зневаги; негативні стереотипи, упередження, забобони, основані на негативних характеристиках; етноцентризм (оцінка навколишніх через призму цінностей свого етносу, що розглядається як еталон для всіх інших людей та культур); пошук ворога (перенесення вини за нещастя і проблеми на інші групи); переслідування, залякування, погрози; дискримінація за ознаками статі та інших відмінностей (позбавлення соціальних благ, ізоляція в суспільстві, позбавлення чи обмеження прав людини); расизм, націоналізм, експлуатація, фашизм; ксенофобія у формі етнофобій, мігрантофобії (неприязнь до представників інших груп і культур, переконання в тому, що «чужаки» шкідливі для суспільства); опоганення релігійних чи культурних пам'яток; вигнання, сегрегації, репресії; релігійне переслідування [3, с. 26].

Кожна людина протягом життя скоює як толерантні, так і інтолерантні вчинки. Тому розподіл людей на толерантних та інтолерантних є умовним.

Правильніше буде говорити про деяку спрямованість особистості – толерантну чи інтолерантну. О. Грива, зокрема, виділила складові толерантності особистості [3, с. 10]:

1. Когнітивна складова – знання людини, якими вона свідомо оперує (історія та культура народів світу, регіону мешкання людини, основи релігійних знань; гендерні, вікові, етнічні й інші соціальні особливості представників різних груп; процеси, що характеризують сучасність: глобалізація, підвищена конфліктність світу, кризисність соціуму тощо).

2. Аксиологічна складова – ціннісні установки, що забезпечують або не забезпечують толерантність особистості (цінність особистості та культури як соціального феномена) паритетні, взаємоповажливі відносини; соціальну відповідальність за свої слова і вчинки; подолання стереотипів, упереджень, агресії.

3. Інструментальна складова, що забезпечує вміння особистості (спілкування з представниками інших культур, соціальних груп тощо; контакт, взаємодія з іншими людьми та групами; здійснення комунікації; дія в умовах полікультурності, в умовах гетерогенних груп; полікультурне мислення; здійснення саморегуляції).

4. Якісна складова, що регламентує якості особистості (терпіння; відсутність тривожності; емпатійність; критичність мислення; соціальну гнучкість; соціальну перцепцію; емоційну стабільність; самостійність).

На нашу думку, толерантна особистість поєднує важливі характеристики, що відображають психолого-етичні сторони людських стосунків, а саме:

гуманність – увага до самотнього внутрішнього світу людини, віру у його добре начало, людяність міжособистісних стосунків, відмову від форм придушення гідності людини;

рефлексивність – глибинне знання особливостей людини, її достоїнств і недоліків, установлення їх відповідно до толерантного світосприйняття;

свобода – дисципліна та обов'язок, несприйняття насильницьких наказів і заборон, що здатне привести до правильних законів, авторитет яких – гарантія їх реалізації у житті;

відповідальність – прояв внутрішньої сили в ситуації прийняття рішення, його якісного виконання на основі варіативного підходу та системи особистісних вимог;

захищеність – гарантія розуміння і підтримки, відчуття безпеки й об'єднання з іншими людьми в протистоянні пагубному впливу соціуму;

гнучкість – уміння залежно від складу учасників подій і обставин, що склалися, приймати рішення; вибудовування системи стосунків на основі володіння повноцінною інформацією;

самовладання – володіння собою, управління емоціями, вчинками;

варіативність – багатомірний підхід до оцінки навколишнього життя і прийняття адекватних рішень щодо обставин, які склалися;

перцепція – вміння підмічати й виділяти різні властивості людей, проникати в їхній внутрішній світ;

емпатія – співпереживання проблемам інших людей, емоційна оцінка подій;

почуття гумору – іронічне ставлення до безглуздості обставин, непродуманих дій, вміння посміятися над собою.

Таким чином, аналізуючи толерантність з погляду соціальних установок, знань, якісних рис та інструментальних умінь, можна визначити основні **критерії толерантності**. У табл. 1. узагальнено критерії толерантності та їх показники [6].

Таблиця 1

Критерії толерантності	
Критерії толерантності	Показники
Стійкість особистості	Емоційна стабільність Добррозичливість, ввічливість, терпіння Соціальна відповідальність. Самостійність Сформованість соціально-моральних мотивів поведінки особистості в процесі взаємодії з людьми з інших етнічних (соціальних) общин
Емпатія	Чутливість партнера. Чемність Високий рівень співпереживання Здатність до рефлексії Адекватне уявлення про те, що відбувається у внутрішньому світі іншої людини
Дивергентність мислення	Відсутність стереотипів, забобонів Гнучкість, критичність мислення Здатність неординарно вирішувати неординарні проблеми, завдання (орієнтація на пошук варіантів вирішення)
Мобільність поведінки	Відсутність напруги у поведінці Відсутність занепокоєння. Комунікативність Уміння знайти вихід зі складної ситуації Автономність поведінки. Динамізм Здатність до швидкої зміни стратегії чи тактики, враховуючи обставини, що склалися
Соціальна активність	Соціальна самоідентифікація Соціальна адаптованість. Креативність Соціальний оптимізм. Ініціативність Готовність до взаємодії у різних соціальних міжетнічних ситуаціях для досягнення поставленої мети і побудови конструктивних стосунків у суспільстві

У структурі толерантності як психосоціальної характеристики особистості можна виділити три підсистеми:

когнітивну – знання людини (поняття про толерантність, процеси, що характеризуються толерантною спрямованістю, уявленням про життя);

емоційну – відносно стійкі почуття людини до об'єктів, що виражаються в емоційній оцінці (емоційно-ціннісне ставлення до людей, чужої думки, етнічних питань, своїх зв'язків, почуттів);

діяльнісну – схильність до певного типу соціальної поведінки, основою якої є розуміння, співпраця; загальна скерованість діяльності людини на об'єкти і явища соціальної значущості, побудова шляхів досягнення життєвих планів.

Таким чином, до основних сутнісних характеристик толерантності ми відносимо принципи толерантності, суб'єкти толерантності, предмет толерантності, рівні толерантності, типи толерантності, функції толерантності, критерії толерантності та структуру толерантності. Три компоненти структури толерантності перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності, що потребує подальшого дослідження толерантності як особистісної цінності людини у контексті гуманізації освіти.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
2. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / Оксана Василівна Волошина. – Вінниця, 2007. – 197 с.
3. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища / О. Грива. – Київ : ПАРАПАН, 2005. – 227 с.
4. Липатов В. А. Семантические подходы к определению социальной толерантности / В. Липатов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bogoslov.ru/text/print/304080.html>. – Загол. з екрану. – Мова рос.
5. Мириманова М. Толерантность как проблема воспитания / М. Мириманова // Развитие личности. – 2002. – № 2. – С. 104–116.
6. Погодіна А. А. Толерантность: термин, позиция, смысл, программа / А. А. Погодіна // История. «Первое сентября». – 2002. – № 11. – С. 4–5.